

KS. WOJCIECH MICHNIEWICZ

SEFFORIS, NAZARET I NAUCZANIE JEZUSA

Treść: Wprowadzenie. 1) Topografia i historia Sefforis; 2) Topografia i historia Nazaretu; 3) Powiązania i ewentualne wpływy na nauczanie Jezusa. Wnioski

WPROWADZENIE

Wykopaliska prowadzone latem 1930 roku przez zespół naukowców amerykańskich pod kierownictwem Leroy Watermanna z Uniwersytetu w Michigan, a następnie kontynuowane od roku 1985 przez dwie ekipy, jedną pod kierunkiem Jamesa F. Strange'a z Uniwersytetu w Południowej Florydzie, a drugą pod kierunkiem Erica M. Meyersa, Ehuda Netzera oraz Carola L. Meyersa z Uniwersytetu Duke'a i Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, a następnie przez nowe ekspedycje archeologiczne prowadzone przez Ehuha Netzera, Zeeva Weissai Tsvika Tsuk z Uniwersytetu w Tel Awiwie, odsłoniły bardzo duży kompleks ruin starożytnego Cippori ok. 6 km na północny-zachód od Nazaretu. Zarówno żydowskie, jak i grecko-rzymskie miasto o mieszanej kulturze, położone tak blisko niewielkiej galilejskiej wioski Nazaret, miało bez wątpienia duży wpływ na styl życia oraz mentalność jej mieszkańców. Czy miało ono również wpływ na młodość Jezusa? Na życie świętej Rodziny? W jakiej mierze późniejsze nauczanie Jezusa było powiązane z tym dużym centrum miejskim? Celem niniejszego artykułu jest zebranie i przedstawienie różnych opinii na ten temat, które można znaleźć w szeregu artykułach i książkach traktujących o starożytnej stolicy Galilei – Sefforis, oraz danie odpowiedzi na powyższe pytania.

1. TOPOGRAFIA I HISTORIA SEFFORIS

Głównym celem tej części jest przedstawienie krótkiego opisu topograficznego terenów wokół Sefforis (1.1) oraz podanie informacji natury historycznej dotyczących tego obszaru aż do wieku II po n.Chr. (1.2). Specjalna uwaga będzie zwrócona na ukazanie miasta w czasach Jezusa (1.3).

1.1. TOPOGRAFIA MIASTA

Sefforis, po hebrajsku Cippori¹, stolica Galilei przez długie okresy czasu w starożytności, leżało w sercu Dolnej Galilei, pomiędzy Morzem Śródziem-

¹ Nazwa Cippori pochodzi prawdopodobnie od hebrajskiego słowa *cippor*, ptak. Według b. Meg 6a: «Ceira powiedział: *Kitron to jest Sefforis. A dlaczego jest nazwane Sefforis? Ponieważ siedzi na wierzchołku góry niczym cippor (ptak)*». O ile się pominie tę tradycję talmudyczną, wyjaśnienie nazwy miasta stanie się niełatwe. Rzymianie nazywali je Diocaesarea – miasto boga (Jupitera) i Cezara (Imperatora). W okresie wypraw krzyżowych miasto nazywano Le Saphorie – określenie zachowane w nazwie arabskiej wioski Saffuriyyeh, która istniała tutaj aż do roku 1948 (por. *Zippori National Park*, czerwiec 1996).

nym a Jezioro Galilejskim. Około 6 km na południowy-wschód od Sefforis był położony Nazaret, obecnie administracyjna stolica Galilei.

Miasto założono pierwotnie na wzgórzu, 289 m powyżej poziomu morza, 115 m powyżej Doliny Bet Netofa, pomiędzy kredowymi wzgórzami wznoszącymi się między Nahal Cippori (*Strumień Cippori*) na południu a Doliną Bet Netofa na północy. Takie położenie miasta umożliwiało łatwą kontrolę nad całym otaczającym obszarem. Żyzne doliny, łatwe do uprawy i umożliwiające wygodną komunikację pomiędzy wzgórzami, otaczały Cippori. Jedną z nich, Dolina Cippori, obfitowała w wodę pochodzącą ze Źródeł Cippori. Cały ten obszar był znany z prosperującego rolnictwa, a to dzięki dobrej glebie, obfitym opadom deszczu i licznym źródłom.

W starożytności Sefforis znajdowało się na skrzyżowaniu dwu ważnych szlaków handlowych: *Via Maris*, prowadzącej na południe w stronę Nablus (Neapolis), Jerozolimy i Chewronu, oraz drogi łączącej miasto portowe Akra (Ptolemais) na zachodzie z Doliną Jordanu i Tyberiadą na wschodzie (gdzie łączyła się z innymi szlakami wiodącymi w stronę Transjordanii). Centralne położenie geograficzne miejsca oraz odpowiednia wysokość były nie mniej ważnymi przyczynami, dla których zbudowano miasto właśnie tutaj. Rozległy widok ze szczytu wzgórza potwierdza obecnie słuszny wybór pierwszych mieszkańców obierających Cippori za kluczowe miasto północnej Palestyny.

1.2. HISTORIA SEFFORIS DO KOŃCA II W. PO N.CHR.

Tylko niewielkie pozostałości archeologiczne wskazują na istnienie osadnictwa na tym miejscu pod koniec okresu Pierwszej Świątyni (VIII-VII w. przed n.Chr.). Archeologia łącznie z dokumentacją historyczną potwierdza jednak istnienie zorganizowanego miasta pod koniec epoki Drugiej Świątyni. Sefforis było już silnie ufortyfikowanym miastem, kiedy Flavius Josephus wspomina je po raz pierwszy w związku z nieudaną próbą przechwycenia miasta przez Ptolemeusza VIII Lathyrusa, władcę Egiptu, z rąk króla hasmonejskiego, Aleksandra Janneusza (103-70 przed n.Chr.) na początku panowania tego ostatniego².

W roku 63 przed n.Chr. armia rzymska dowodzona przez generała Pompejusza podbiła Palestynę. W roku 53 Gabiniusz, prokonsul prowincji Syrii w tym czasie, podzielił kraj na pięć dystryktów (*synedria*) i ogłosił Cippori stolicą dystryktu galilejskiego³. Antipater, ojciec Heroda Wielkiego, otrzymawszy obywatelstwo rzymskie od Cezara w roku 47 przed n.Chr., został mianowany gubernatorem prowincji Judei. Herod, jego syn, debiutował politycznie w tymże samym roku jako gubernator Galilei. Sześć lat później mianowano go władcą Galilei. Podczas wojny domowej w roku 40 Herod uciekł do Rzymu, gdzie

² F. Josephus, *Jewish Antiquities*, 13,338.

³ F. Josephus, *The Jewish War*, 1,170; zob. E. Netzer - Z. Weiss, *New Mosaic Art From Sepphoris*, 37.

Senat rzymski nadał mu tytuł króla Judei. Jego rzeczywiste królowanie rozpoczęło się w roku 37 przed n.Chr., kiedy to odzyskał kontrolę nad krajem. Armia Heroda podbiła Sefforis odbierając je od Mattatiasza Antigonusa w czasie silnej zawiści śnieżnej około roku 37 przed n.Chr. W okresie panowania Heroda Sefforis pozostawało stolicą Galilei.

Po śmierci Heroda Wielkiego w 4 roku przed n.Chr. w różnych punktach jego królestwa wybuchły powstania i rewolty jako protest przeciwko rzymskiemu panowaniu (określane jako *Wojna Warusa*). W Galilei centrum zbrojnych powstań było w Sefforis. Przywódca buntowników imieniem Judasz, syn Ezekiasza, zaatakował arsenał herodowy i uzbroił swoich ludzi bronią tam zgromadzoną⁴. Zdobyli oni następnie miasto i zniszczyli rezydencję królewską. Lecz armia rzymska pod wodzą Quintiliusza Warusa, legata rzymskiego w Syrii, dowodzona przez syna Warusa oraz przez Caiusa, przyjaciela Warusa, oraz wspierana przez piechotę i kawalerię wysłaną przez Aretasa, nabatejskiego króla Arabii, zdusiła rewoltę i zniszczyła miasto ogniem: «[Warus] przejął miasto i spalił je, a jego mieszkańców uczynił niewolnikami»⁵.

Przed śmiercią Herod podzielił królestwo pomiędzy swoich trzech synów: Archelause, Heroda Antypasa oraz Filipa. Galilea stała się częścią tetrarchii Heroda Antypasa, który powróciwszy z Rzymu zastał Sefforis jako opustoszałe zgłiszczysko. Zdecydował więc na wiosnę roku 3 przed n.Chr. odbudować i ufortyfikować miasto i przywrócić je do pierwotnego statusu stolicy dystryktu:

Antipas odbudował miasto według wspaniałego wzoru imponującej stolicy rzymskiej. Tysiące i tysiące kawałków dającej się datować ceramiki, około tuzina kolorów importowanego [z Grecji, Egiptu, Turcji i Włoch] marmuru, fragmenty jaskrawych fresków, artystycznie uformowane tynki, gładkie kolumny wapienne, ozdobnie cięte kapitele, setki monet, wielkie ilości nienaruszonych naczyń ceramicznych, piękne mozaiki, figury z brązu, złoty łańcuch, rzeźbiona kość słoniowa oraz inne przedmioty kultury materialnej, wszystkie one pokazują, że Sefforis we wczesnej i środkowej epoce rzymskiej było rzeczywiście kwitnącą metropolią⁶.

Stosownie do opinii Flawiusza Józefa, Sefforis było największym i najpiękniejszym miastem Galilei i Perei⁷: *Herod Antipas ufortyfikował Sefforis, czyniąc je ozdobą całej Galilei, i nazwał je Autokratoris⁸, co prawdopodobnie było aluzją bardziej do jego siły obronnej niż jego piękna⁹*. Nazwa ta wskazu-

⁴ F. Josephus, *The Jewish War*, 2,56; R.A. Batey, *Sepphoris – An Urban Portrait of Jesus*, 52.

⁵ F. Josephus, *The Jewish War*, 2,68; *Jewish Antiquities*, 17,289. Zob. także S. Freyne, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian, 324 B.C.E. to 135 C.E.*, 123.

⁶ R. A. Batey, *Sepphoris*, 62.

⁷ F. Josephus, *The Life*, 232.

⁸ F. Josephus, *Jewish Antiquities*, 18,27. Słowo to (*autokratōr*) jest greckim tłumaczeniem łacińskiego *imperator* – tytułu nadawanego Augustowi, a oznaczającego «władca absolutny».

⁹ J. Murphy-O'Connor, *Nazareth*, 411.

je, że miasto było pod władzą autonomiczną¹⁰; jednakże nie powstrzymało to Heroda Antipasa przed przeniesieniem stolicy swojej tetrarchii do Tiberiady – miasta, które założył pomiędzy 17 a 20 rokiem po n. Chr. – co ostatecznie zepchnęło Sefforis na drugą pozycję. Odzyskało ono swój prymat za prokuratora Feliksa (52-60 po n. Chr.), kiedy to cesarz Neron (54-68) sprezentował je Agryppie II (53-100)¹¹.

Wraz z wybuchem pierwszej rewolty przeciwko Rzymowi (*Wielkie Powstanie Żydowskie*, 66-70 po n. Chr.) mieszkańcy Sefforis podpisali układ z armią rzymską, odmawiając przyłączenia się do powstańców, i otworzyli bramy miasta Wespazjanowi (67 po n. Chr.), chroniąc je w ten sposób przed zniszczeniem. W *Wojnie żydowskiej* Flawiusza Józefa możemy przeczytać, iż z Antiochii Wespazjan pociągnął do Ptolemais. W tym mieście spotkali go mieszkańcy Sefforis w Galilei, jedyni ludzie tej prowincji, którzy przejawiali pokojowe uczucia. Gdyż, patrząc na swoje własne bezpieczeństwo oraz mając wyczuć potęgę Rzymu, i złożywszy już wcześniej, jeszcze przed przybyciem Wespazjana, obietnicę Caeseniuszowi Gallusowi, otrzymali jego zapewnienie o opiece i wpuścili garnizon rzymski; teraz zaś przyjęli serdecznie głównego wodza i obiecali czynne poparcie przeciwko swoim krajanom¹².

Z tego też powodu na monetach bitych w tym czasie w Sefforis ku czci Wespazjana, miasto jest nazwane *Eirenopolis Neronias*, *Neronowe Miasto Pokoju*¹³.

¹⁰ Jest jednakże pytaniem otwartym, czy Józef Flawiusz użył greckiego słowa «Autocratoris» jako imienia własnego polis, czy też tylko jako przymiotnika opisującego polityczną niezależność Sefforis (por. J.F. Strange – D.E. Groh – Th.R.W. Longstaff, *Excavations at Sepphoris: The Location and Identification of Shikhin, Part I*, 222). Szczegółowe studia pokazały, że Flawiusz Josephus miał na myśli polis w sensie hellenistycznym jako miasto zorganizowane stosownie do greckiej linii politycznej. Kiedy Josephus używa terminu polis z pewną dającą się zauważyć precyzją, wydaje się, iż sądził, że rozciągłość terytorialna i/oraz wielkość populacji były podstawowymi czynnikami różniącymi „miasto” od „wsi”. To wielkość populacji, a nie fortyfikacje były tutaj znaczące, gdyż wioski, podobnie jak miasta, w Galilei były ufortyfikowane (*The Jewish War*, 4, 127) (J.F. Strange – D.E. Groh – Th.R.W. Longstaff, *Excavations at Sepphoris*, 223-224). Jednakże miasta palestyńskie nie miały pełnej niezależności greckiego polis. A zatem Sefforis było żydowskim miastem z greckim prawodawstwem (zob. S. Applebaum, *Jewish Urban Communities and Greek Influences, w: Judaea in Hellenistic and Roman Times, Historical and Archaeological Essays*, 44). Na temat Sefforis jako polis: M. Goodman, *State and Society in Roman Galilee, A.D. 132-212*, 138-139; na temat politycznej niezależności miast hellenistycznych: A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 257).

¹¹ E.M. Meyers – E. Netzer – C.L. Meyers, *Sepphoris – „Ornament of All Galilee”*, 5. Znane są również imiona kapłanów z okresu Drugiej Świątyni, którzy żyli w Cippori: Według tradycji sięgającej rabbiego Yose ben Halafta: „Rabbi Yose powiedział: ‘Wydarzyło się pewnego razu, że Józef ben Elam z Cippori pełnił służbę jako arcykapłan w Dniu Przebrania [Yom Kippur]...’ Od niego także wiemy o niejakim Arsala, członku zamożnej rodziny w Cippori, który wyprowadzał kozła ofiarnego z Jeruzolimy na pustynię, oraz o innym kapłanie z Cippori, chciwym i nieopanowanym w jedzeniu, który został nazwany „synem grochu”, ponieważ pochwylił i zjadł kawalek (wielkości grochu) chleba pokładnego ze świątyni (E. Netzer – Z. Weiss, *Zip-pori*, 8).

¹² 3,30-32.

¹³ Odmienną opinię ma J. Murphy-O'Connor (*Sepphoris*, 411).

Po zniszczeniu drugiej świątyni w dniach cesarza Trajana, lokalne władze biły monety o żydowskim charakterze noszące napis: *Cesarz Trajan dał*. Ta seria monet wyrażała prawdopodobnie szczególną relację, jaka istniała pomiędzy lokalnymi władzami żydowskimi a władcami rzymskimi w Palestynie pod koniec I w. po n.Chr.

Nie ma żadnych informacji dotyczących stanowiska zajętego przez Żydów z Sefforis, gdy w Palestynie wybuchły powstania w związku z żydowską rewoltą w Diasporze (w literaturze rabinicznej określana jako *Wojna Quietusa*) na początku II w. (115-117 po n.Chr.); również rola odgrywana przez miasto w powstaniu Bar-Kochby (132-135) za dni Hadriana (117-139) nie jest jasna. Po tych wydarzeniach wzajemne relacje żydowsko-rzymskie w Sefforis wydają się jednak być «wyjątkowo pozytywne», używając określenia E.M. Meyersa, E. Netzera i C.L. Meyers w ich artykule¹⁴. Świadectwem tego jest zbiór monet imperatora Karakalli (Antoninus, 198-217), znalezionej w Sefforis. Napisy na bitych w mieście monetach stanowią warianty niniejszego tekstu: *Diocaesarea*¹⁵ *Miasto święte, Miasto Schronienia, Autonomiczne, Wierne (układowi) przyjaźni i przymierza pomiędzy Świętym Sanhedrynem a Senatem Narodu Rzymskiego*¹⁶. To świadectwo wskazuje na ważną politycznie rolę Sefforis w tym czasie. Wskazuje również na to, iż rada miejska (*boulē*) tego rzymskiego miasta składała się z żydowskich obywateli, wiernych Rzymowi¹⁷.

1.3. SEFFORIS W CZASACH JEZUSA

Podczas prowadzonych wykopalisk archeolodzy odkryli rozległe obszary urbanizacyjne starożytnego Sefforis. Niektóre z nich są z okresu herodowego i dają nam dobre wyobrażenie o wielkości miasta w czasach Jezusa. Plan miasta, założonego w oparciu o rzymską siatkę, posiada wszystkie elementy typowe dla rzymskiej stolicy prowincji – główna ulica w kierunku wschód-zachód (*cardo*) prowadząca do forum, królewska rezydencja Antipasa z imponującą wieżą, teatr z 4000 miejsc, kąpielisko, archiwum, gimnazjon, bazylika, system wodny oraz inne budynki i urządzenia użyteczności publicznej.

Najstarsze pozostałości osadnictwa miejskiego w Sefforis (znaczna część miejskiego obszaru rezydencjalnego) odkryto po zachodniej stronie szczytu wzgórza – ewidentnie centrum miasta – *acropolis*. W okresie hasmonejskim były tutaj czynne kamieniołomy. Wzniesione potem domy stały aż do końca

¹⁴ *Sepphoris – „Ornament of All Galilee”*, 7.

¹⁵ Nazwa miasta została, jak się wydaje, zmniciona na *Diocaesarea* (ku czci Zeusa i cesarza), w tym właśnie okresie czasu.

¹⁶ E.M. Meyers – E. Netzer – C.L. Meyers, *Sepphoris – „Ornament of All Galilee”*, 7.

¹⁷ Stosownie do innych źródeł pisanych, po drugim powstaniu usunięto żydowską zwierzchność a naznaczono pogańską administrację; wielu uciekinierów z Judci osiedliło się na terenie Galilei, a szczególnie w Cippori, w efekcie tych powstań.

okresu rzymskiego¹⁸, przebudowano je (modyfikacje, poszerzenia i dobudówki) podczas okresu bizantyjskiego dopóki nie zniszczyło je trzęsienie ziemi w 363 roku. Pozostałości najstarszych budynków tutaj odsłoniętych, w części kutyh w litej skale, mogą być datowane na koniec epoki hellenistycznej (okres hasmonejski) i na okres herodowy – II i I w. przed n.Chr¹⁹. Odsłonięto także szereg warstw podłogowych ze śladami ognia datowanych na połowę I w. po n.Chr²⁰.

Wielopoziomowe domy stały jeden obok drugiego wokół niewielkich wewnętrznych dziedzińców. Ściany budynków były wzniesione częściowo z dużych, ciosanych bloków kamiennych określanych terminem *aszlar*, częściowo zaś z kamieni polnych. Z oryginalnych struktur zachowały się głównie pomieszczenia pierwszego poziomu i w nich to właśnie można było znaleźć różne instalacje jak silosy, piece piekarskie oraz łaźnie rytualne (*miqwaʿôr*), z których większość była do użytku domowego, ale niektóre prawdopodobnie służyły do przechowywania produktów rolnych. Dzielnice mieszkaniowe miały liczne podziemne cysterny wodne i magazyny kute w litej skale²¹. «Niekóre z przedmiotów, takie jak naczynia na kadzidło oraz szufelki gliniane (imitacje metalowych) podobne w kształcie do tych, często przedstawianych w sztuce żydowskiej, nosiły wyraźnie żydowski charakter»²². Wewnątrz jednej cysterny w zachodniej części akropolu znaleziono dwie statuetki wyobrażające postaci z mitologii greckiej²³. Na jednej był przedstawiony Prometeusz z sępem szarpiącym jego wątrobę, na drugiej – bożek pasterzy, Pan, siedzący i grający na fletni (siryndze). Wydaje się zatem, że od wczesnego do późnego okresu rzymskiego Sefforis było wielkim i znaczącym miastem. Jest to potwierdzone nie tylko przez pozostałości obszernych struk-

¹⁸ E.M. Meyers – E. Netzer – C.L. Meyers, *Sepphoris (Sippori), 1986 (I) – Joint Sepphoris Project*, 275. W II w. po n.Chr. miasto rozszerzyło się znacznie w stronę wschodnią. Nowo zabudowany obszar miał zaskakująco dobrze zaplanowaną sieć równoległych i poprzecznych ulic z zespołami budynków pomiedzy nimi, określanych w okresie rzymskim jako *insulae*. W centrum dwie ulice otoczone kolumnadami tworzyły krzyż: *cardo* wzdłuż osi północ-południe oraz *decumanus* wzdłuż linii wschód-zachód; obok dróg ciągnęły się ocienione kolumnadą chodniki (*stoa*) – było to typowe dla rzymskiej architektury tego okresu. Ta wypracowana infrastruktura miejska z licznymi sklepami, mieszkaniem, łaźniami w stylu rzymskim stanowiła centrum handlowe miasta w okresie rzymskim (*Sepphoris [Sippori], 1991-1992*, 190-191). Był to prawdopodobnie tak zwany «dolny rynek» w Cippori wspomniany za dni rabiego Eleazara ben Pedatha, *amora* palestyńska z III w. (b. Er 54b). «Górny rynek» Sefforis jest wspomniany w b. Yom 11a. Więcej szczegółów podają: E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 40-45).

¹⁹ Zob. *Sepphoris (Sippori), 1993*, 250. Dla przykładu, podczas wykopaliisk prowadzonych w 1994 roku odsłonięto względnie nietknięte pozostałości obszernego rzymskiego domostwa, które najprawdopodobniej zostało zniszczone w I poł. wczesnego okresu rzymskiego (ok. 50 przed n.Chr. – I po n.Chr.) (E.M. Meyers – C.L. Meyers – K.G. Hoglund, *Sepphoris (Sippori), 1994*, 68, 70).

²⁰ Zob. *Sepphoris (Sippori), 1987 and 1988*, 220.

²¹ Zob. E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 21.

²² E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 24.

²³ E.M. Meyers – E. Netzer – C.L. Meyers, *Sepphoris (Sippori), 1985 (I)*, 296.

tur mieszkalnych datowanych na ten okres, ale także przez ogromną ilość różnych rodzajów skorup glinianych, które znaleziono na tym terenie poczynając od wczesnego okresu rzymskiego²⁴.

Jednym z budynków użyteczności publicznej wznoszonym niemal w każdym rzymskim mieście na obszarze imperium, włączając Palestynę, był teatr²⁵. Przed końcem I w. przed n. Chr. teatr na terenie Palestyny nie był jednak uznaną formą sztuki, jak to się stało w przypadku pozostałej części świata klasycznego. Herod był pierwszym królem w tym kraju, który budował teatry, podobnie jak inne obiekty rozrywki. Trudno jest jednak określić zakres jego wpływów w tych sprawach. Jednakże od końca I w. po n. Chr. są zachowane świadectwa o zintensyfikowanej budowie teatrów w różnych miastach Palestyny. Ich ilość wzrosła w II w., a w III w. był przynajmniej jeden teatr niemal w każdym ważnym mieście. Zintegrowane wykorzystanie naturalnego zbocza góry oraz specjalnie konstruowanych kamiennych łuków celem uformowania podstawy do *cavea* jest charakterystyczne dla budownictwa teatralnego poprzez całą Syro-Palestynę.

Teatr rzymski w Sefforis zbudowano na północnym stoku wzgórza, wykorzystując wspaniały widok na Dolinę Bet Netofa i wzgórza Górnej Galilei. Dotychczas uważano, że skonstruował go Herod Wielki²⁶ lub też Herod Antipas na początku swego panowania²⁷, i że następnie, w późniejszym okresie

²⁴ Na przykład ilość skorup glinianych z pierwszego i drugiego okresu hellenistycznego wynosi ok. 100 jednostek, we wczesnym okresie rzymskim wzrasta gwałtownie do 2500 jednostek. W środkowym okresie rzymskim spada do 1000 jednostek, w późnym okresie rzymskim i we wczesnym okresie bizantyjskim wzrasta do 1500 jednostek, natomiast w późnym okresie bizantyjskim i w epoce arabskiej spada raptownie aż do 200-100 jednostek, a nawet i mniej. Jak wynika z powyższego zestawienia największa ilość ceramiki pochodzi z wczesnego okresu rzymskiego, co pośrednio wskazuje na znaczenie i wielkość Sefforis w tym czasie (por. J.F. Strange - D.E. Grob - Th.R.W. Longstaff, *Excavations at Sepphoris: The Location and Identification of Shikhin, Part II*, 180; D. Adan-Bayewitz - I. Perlman, *The Local Trade of Sepphoris in the Roman Period*, 153-172). Według wspomnianego powyżej pierwszego artykułu (ss. 182-183), najlepszym wyjaśnieniem wielkiej ilości tych naczyń w Sefforis wydawała się być hipoteza, iż były one wykonane w tym mieście lub w jego pobliżu... Źródła rabiniczne dostarczają istotnej informacji co do lokalizacji miejsca produkowania tych wspólnych dla wczesnego i średniego okresu rzymskiego galilejskich dzbanów do przechowywania [produktów]... Szichin [oddalone o 2 km na północny-wschód od Cippori] jest znane ze swojej produkcji dzbanów do magazynowania [produktów]. Dzbany z Szichin były tak popularne około poł. II w., iż miara ich pojemności mogła być zaproponowana jako norma dla celów halachickich (t. Ter 7,14; y. Ter 8,6 45d).

²⁵ W przeciwieństwie do klasycznego teatru greckiego, gdzie scena wraz z całym zapleczem była całkowicie oddzielona od *cavea* (półokrągłe audytorium), w teatrze rzymskim każdy bok tzw. *scaenae frons* (ściana poza sceną służąca jako tło) był połączony z *cavea*, zamykając w ten sposób teatr rzymski wewnątrz jednej struktury (por. E. Netzer - Z. Weiss, *Zippori*, 17).

²⁶ J.F. Strange - Th.R.W. Longstaff, *Sepphoris (Zippori)*, 1986 (II), 280.

²⁷ R.A. Batey, *Sepphoris*, 55. Teatr był datowany na początek I w. na podstawie ceramiki znalezionej pod jego ścianami i w podziemnych cysternach rozlokowanych pod siedzzeniami. Archeologowie znaleźli frontową i tylną ścianę sceny, lecz nie znaleźli podłogi; z tego wynika, że podłoga była prawdopodobnie wykonana z drewna, które dawno temu uległo rozkładowi. To sugeruje interesującą możliwość, że Jezus i jego ojciec, będąc stolarzami, mogli nawet pomagać przy budowie sceny (s. 61).

czasu²⁸, teatr znacznie przebudowano, prawdopodobnie dwa razy; obecnie twierdzi się, że teatr zbudowano później. Pomiarzy przeprowadzone przez zespoły archeologów żydowskich w centrum teatru i przy jego fundamentach ustaliły datę jego konstrukcji nie wcześniej niż na II poł. I w. po n.Chr. Według tych badaczy teatr prawdopodobnie wzniesiono w pewien czas po Pierwszym Powstaniu Żydowskim albo nawet na początku II w., kiedy to miasto przeżywało zakrojoną na szeroką skalę ekspansję budowlaną²⁹.

W Cippori odkryto również inne interesujące budowle i struktury architektoniczne, jak na przykład: rezydencja rzymska³⁰, Dom Święta Nilu³¹, synago-

²⁸ J.F. Strange – Th.R.W. Longstaff, *Sepphoris (Sippori)*, 1983, 52; E.M. Meyers – E. Netzer – C.L. Meyers, *Sepphoris (Sippori)*, 1985 (I), 297; J.F. Strange – Th.R.W. Longstaff, *Sepphoris (Sippori)*, 1985 (II), 299; J.F. Strange – D.E. Groh – Th.R.W. Longstaff, *Sepphoris (Sippori)*, 1987, 190. Pozostałości fresków znalezione na ścianach korytarzowych łączących się ze sceną teatru, które potwierdzały datę konstrukcji na wczesny okres rzymski (E.M. Meyers – E. Netzer – C.L. Meyers, *Sepphoris (Sippori)*, 1986 (I) – *Joint Sepphoris Project*, 278).

²⁹ E. Netzer – Z. Weiss, 19. Por. także: *Zippori National Park*, Junc 1996. Większą trudność sprawia określenie, jak długo teatr w Cippori spełniał swe funkcje. W każdym razie wydaje się, że podczas epoki bizantyjskiej, albo też pod jej koniec, ruiny tej budowli służyły już jako kamieniołom kamienia wapiennego.

³⁰ Została postawiona na początku III w. po n.Chr. i prawdopodobnie zniszczona przez silne trzęsienie ziemi w roku 363. Na tym miejscu stał wcześniej wspaniały budynek z okresu Drugiej Świątyni. Pośrednim tego świadectwem są liczne fragmenty kolorowego tynku i fresków, w stylu charakterystycznym dla okresu herodowego, odkryte pod podłogami willi rzymskiej. Jej lokalizacja na wschodnim krańcu *acropolis*, blisko teatru, jej rozmiary i wielkość, wskazują na ewentualnego właściciela jako znamienitego obywatela Cippori. Jest nawet prawdopodobne, że pobudowano ją dla przedstawiciela władz rzymskich w mieście czy nawet w Galilei. Mozaika podłogowa w *triclinium* (czyli sali przyjęć) przedstawia sceny z życia i kultu Dionizosa. Wewnątrz obramowania w formie medalionów, otaczającego centralną część podłogi, jest portret kobiety rzadkiej piękności, określaną jako «Mona Liza Galilei» («Mosaic Masterpiece Dazzles Sepphoris Volunteers», 30-33). Pogański charakter *triclinium* sugeruje, że dom mógł należeć do jednego z pogańskich mieszkańców miasta. Jednakże nie można wykluczyć możliwości, że zamieszkiwał tutaj ktoś spośród bogatych Żydów (E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 33). «Podłoga w *triclinium* wzbudza zainteresowanie nie tylko historyków sztuki oraz badaczy kultu dionizyjskiego, ale także tych, którzy są zaangażowani w studium społeczności żydowskiej oraz kultury w Galilei w ogólności, a w Cippori konkretnie. Mozaika ta, podobnie jak inne cechy budownictwa w Cippori, wyraża ducha hellenistycznego dominującego w społeczności żydowskiej w Cippori podczas II i III stulecia ne, tzn. w okresie misznaickim» (*ibid.*, 37-38).

³¹ Budynek postawiono prawdopodobnie w V w. po n.Chr. na ruinach budowli z okresu rzymskiego. Wszystkie podłogi budynku są wyłożone kolorowymi mozaikami. Największa z nich zawiera, obok różnych scen z polowania, fascynujące dzieło sztuki przedstawiające uroczystości egipskie związane z celebrowaniem najwyższego poziomu wody w Nilu. *Istnienie tego typu mozaiki w Sefforis wskazuje, że miasto mogło być centrum przemysłu mozaik podłogowych w epokach rzymskiej i bizantyjskiej* (E. Netzer – Z. Weiss, *New Mosaic Art From Sepphoris*, 42). Jakkolwiek rysunki pojawiające się na podłodze, podobnie jak napis znaleziony przy wejściu, wskazują, iż budynek wzniesiono dla ludzi o pogańskiej orientacji, nie można wykluczyć możliwości, że Żydzi z Cippori, którzy stanowili dominujący element w populacji miasta poprzez cały okres bizantyjski, także z niego korzystali. Pełny opis Domu Święta Nilu można znaleźć w E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 46-54.

gi³² oraz system wodny³³. Czas ich konstrukcji jest jednak postherodowy, jakkolwiek niektóre z nich postawiono na wcześniejszych pozostałościach herodowych.

Liczne elementy kultury żydowskiej, takie jak: *miqwa*²*ót*, rzeźbione *mfn őrót* na naczyniach i innych przedmiotach, a także inskrypcje greckie i aramejskie oraz świadectwo istnienia kilku synagog wskazują, że Cippori w późnym okresie rzymskim było ciągle jeszcze żydowskim miastem. Jednakże inne znaleziska dają wrażenie dominacji rzymskiego hellenizmu w swej początkowo pogańskiej formie, pomimo tego, iż przez większą część czasu Cippori funkcjonowało jako administracyjne, religijne, społeczne i kulturowe centrum dla Żydów Palestyny i Diaspory. Otoczone kolumnami ulice, teatr, łaźnia i wspaniała willa prezentują to, co najlepsze w rzymskiej architekturze i są nawet wzmiankowane więcej niż jeden raz w literaturze rabinicznej. Chociaż nie posiadamy jednoznacznego świadectwa, że inicjatywa zarówno zaplanowania jak i wykonania tych obiektów była żydowska, to jednak wydaje się całkiem pewne, że te struktury służyły w końcu żydowskiej społeczności miasta. Zasięg zatem penetracji hellenistycznej i jej wpływ na społeczeństwo żydowskie w ogólności, a na kręgi rabinackie w szczególności był rzeczywiście bardzo duży.

Sefforis – główne miasto regionu poczynając od około I stulecia przed n. Chr. aż do V w. po n. Chr. – było mieszaną wspólnotą pogańskich Rzymian, chrze-

³² Przy opisie pogrzebu rabiego Judy ha-Nasi *Talmud Jeruzolimski* wspomina, że w Sefforis było osiemnaście synagog: *Złożyli go na odpoczynek w osiemnastu synagogach, i zanieśli go do Beth She'arim...* (y. Kil 9,4,32 a-b). Ta liczba jest jednak albo symboliczna, albo przesadzona, podobnie jak w innej wypowiedzi *Talmudu Babilońskiego*: *Rabbi Jose powiedział: „Ujrzałem Sefforis w swoim bogactwie, a miało ono sto osiemdziesiąt tysięcy rynków dla sprzedawców budyniu* (b. BB 75b). Na podstawie tych wypowiedzi nie można wnioskować o ilości synagog czy też rynków w mieście. Niektóre z synagog są znane z nazwy, np. «Synagoga Gofna» (y. Ber 3,1,6a) czy też «Wielka Synagoga Cippori» (PesK 18,5). Inne, jak «Synagoga Babilończyków» (GenR 33,3; 52,4), były nazwane stosownie do wspólnot żydowskich w Diasporze, z których wywodzili się ich członkowie. Wiadomo ponadto, iż poprzez cały okres misznaicki i talmudyczny mędrcy z Cippori często nauczali Torę oraz praktykę postu i modlitwy w synagogach miasta (więcej szczegółów na temat synagog w Cippori w E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 55-58). W wielu starożytnych synagogach pojawia się symbolika zodiaku, najlepsze przykłady są w Hammat Tiberias i w Bet Alfa. Zodiak w Cippori jest najwspanialszy z nich wszystkich i posiada szereg cech nie znalezionych gdzie indziej, takich jak figury ludzkie towarzyszące dwunastu znakom oraz nazwa miesiąca obok właściwego znaku. Szczególną uwagę zwraca obecność rydwana Heliosa, boga Słońca, w centrum całego układu. Brakuje samej postaci Heliosa (w przeciwieństwie do Hammat Tiberias i Bet Alfa), którą zastąpiono wizerunkiem słońca z księżycem i gwiazdą obok niego (*ibid.*, 57). Także rytuał świątynny znajduje swe odzwierciedlenie w wyobrażeniach ofiar, przynoszonych pierwocin z owoców, w obrazie stołu pokładnego i instrumentów muzycznych (cymbałów i trąbek), tworzących akompaniament świętego rytuału. Całości sceny towarzyszyła pierwotnie figura Aarona, Najwyższego Kapłana, lecz została niemal całkowicie zniszczona; jedyne, co pozostało, to inskrypcja «Aaron» wzdłuż rysunku.

³³ W pierwszych latach istnienia miasta jego mieszkańcy korzystali wyłącznie z deszczówki zbieranej w licznych cysternach wykutych w litej skale (E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 60). W II stuleciu po n. Chr., a potem w IV, pobudowano wielki zbiornik jako część wodnego systemu retencyjnego czerpiącego wodę z kilku źródeł na wzgórzach Nazaretu. Dwa akwedukty dostarczały wodę do Cippori (więcej szczegółów: *Zippori National Park*, June 1996).

ścijan i Żydów [...]. Archeologicznym świadectwem ścisłych relacji pomiędzy Żydami i Rzymianami w Sefforis w III w. jest bliskość pochodzących z jednego czasu struktur żydowskich z pałacem zawierającym mozaikę Dionizusa [...]. Czarująca mozaika podłogowa dodaje nowy wymiar do tego, co wiemy o Sefforis. Pierwotnie rozumiane jako duchowe i rolnicze centrum Galilei, Sefforis może być teraz także postrzegane jako centrum – a przynajmniej jako większy konsument – sztuki pogańskiej³⁴.

Ważna rola Sefforis w historii Palestyny odpowiada jej centralnej funkcji w tradycji religijnej. Odgrywało ono bowiem istotną rolę w duchowym rozwoju starożytnego judaizmu (tutaj powstała znaczna część literatury rabinicznej), było wciągnięte w sprawy polityczne i ekonomiczne. Miasto było nie tylko «osią życia żydowskiego w pierwszych wiekach Nowej Ery – wczesne chrześcijaństwo znalazło w Sefforis odpowiedni dom, a również rzymskie pogaństwo było reprezentowane przez cesarskich oficerów i urzędników stacjonujących w stolicy Galilei»³⁵.

2. TOPOGRAFIA I HISTORIA NAZARETU

Nazaret leży 6 km na południowy-wschód od Sefforis, w Dolnej³⁶ Galilei³⁷, która obejmuje Nizinę Ezdrelonu na południu, basen Jeziora Galilejskiego na wschodzie i górzystą wysoczyznę z dolinami na północy poczynając od wzgórz Nazaretu.

Wioska posiadała dwa znane naturalne źródła wody. To mniejsze wytryskiwało w pobliżu obecnej kaplicy *Mensa Christi*, to bardziej obfite (*Źródło Dziewicy*) na północy wioski na drodze do Tiberiady (w obecnym kościele św. Gabriela).

Miejscowość pojawia się po raz pierwszy w opisach, które znajdujemy na stronicach Ewangelii: w *szóstym miesiącu anioł Gabriel został posłany przez Boga do miejscowości w Galilei zwanej Nazaret (Łk 1,26)*. W odpowiedzi na dekret cesarza Augusta, *aby spisać całą ludność imperium [...] również Józef poszedł z Galilei, z miejscowości Nazaret, do Judei, do miasta dawidowego (Łk 2,1-4)*.

Według Łukasza, Maryja i Józef mieszkali przed narodzeniem Jezusa w Nazarecie (Łk 2,4-5). Bardziej prawdopodobna jest jednak wersja mateuszowa mówiąca o Betlejem (Mt 2). Józef należał do rodu judejskiego. Gdyby Nazaret był jego domem, byłoby bardziej naturalne powrócić właśnie tam, kiedy

³⁴ *Prize Find: Masterpiece Dazzles Sepphoris Volunteers*, 33.

³⁵ E.M. Meyers – E. Netzer – C.L. Meyers, *Sepphoris – "Ornament of All Galilee"*, 7.

³⁶ Rozróżnienie pomiędzy Górną i Dolną Galileą wprowadził Flavius Josephus i zostało ono zaakceptowane przez współczesnych geografów. Przyczyna rozróżnienia leży w różnicach wysokości, klimatu i wegetacji, co ostatecznie nadaje terminom ich sens.

³⁷ Termin «Galilea» jest zapożyczony z hebrajskiego słowa *galil*, które oznacza «okręg, dystrykt». W tekstach greckich pojawia się jako *Galila* (*Papirus Zenona*, III w. przed n. Chr.). Biblia posługuje się nim w zwrotach: *Galilea narodów* (Iz 9,23), *Kraj Galilei* (1Krl 9,11), *Galilea* (Joz 20,7). Prawdopodobnie wyrażenia te zakładają różnicę, jaka istniała pomiędzy Galileą żydowską a terytorium zamieszkałym w większości przez nie-Żydów.

Herod zagrażał rodzinie, niż uciekać do Egiptu – który, co prawda, zawsze był uważany przez Judejczyków za miejsce schronienia i ucieczki (1Krl 11,40; 2Krl 25,26; Jr 26,21). Gdy Józef powrócił po śmierci Heroda Wielkiego, prawdopodobnie chciał pozostać w Betlejem, lecz z powodu Archelausa (4 przed n.Chr. – 6 po n.Chr.), dzielącego tę samą naturę ze swoim ojcem, zdecydował przenieść się z rodziną na północ: [Józef] oddalił się do kraju galilejskiego i zamieszkał w miejscowości zwanej Nazaret (Mt 2,22-23). Właśnie wtedy Herod Antipas, którego w międzyczasie mianowano tetrarchą Galilei, rekrutował rzemieślników do odbudowy swej stolicy, Sefforis.

Ponieważ Józef i Maryja zamieszkiwali w Nazarecie bardzo długo, wioska stała się «domem rodzinnym» Jezusa (Mt 13,54; por. Łk 4,16). Miał On tam nawet swoich krewnych (Mt 13,55-56) i zapewne dlatego przyjmowano, że również Józef i Maryja tam się urodzili³⁸. Fakt pochodzenia Jezusa z Nazaretu związane później na stałe z Jego imieniem: «Jezus z Nazaretu», «Jezus Nazarejczyk» (Jn 1,45; 19,19; Mk 10,47; Dz 10,38). Również źródła żydowskie znają Go jako «Jezusa Nazarejczyka» (yešua' a ha-Nošri), a Jego wyznawców nazywały «Nazarejczkami» (ha-Nošrîm).

Źródła pisane podają, że Nazaret był zamieszkały poczynając od I w. i że był usytuowany na górze (Łk 4,29). Potwierdzają to wykopaliska archeologiczne: rzeczywiście starożytna wioska była zlokalizowana na wzgórzu (w centrum współczesnego miasta) i istniała nieprzerwanie aż od pierwszych stuleci II tysiąclecia przed n.Chr. po dzień dzisiejszy³⁹. Ponieważ znaleziono groby bezpośrednio na południe od Bazyliki Zwiastowania⁴⁰ oraz na zachód w zagłębieniu wzgórza⁴¹, oznacza to, iż wioska w czasach Jezusa była bardzo mała i obejmowała mniej więcej domostwa odkryte na terenie pomiędzy Bazyliką a kościołem św. Józefa, a w stronę zachodnią aż po kościół grekokatolicki⁴². Domy wioski były pobudowane na zboczu skalistej powierzchni wzgórza obniżającego się w dół ku południowi i wykorzystywały podziemne ukształtowanie terenu. W miękkim wapieniu łatwo było wydrążyć potrzebną przestrzeń mieszkalną. Domostwa budowano powyżej albo obok grot. Każda grotka miała małe pomieszczenie, którego ściany oraz wejście „wydłubowano” wprost ze skały. W niektórych grotach znaleziono piece wykuwane w narożniku oraz prasy oliwne. Praw-

³⁸ Por. J. Murphy-O'Connor, *Nazareth*, 379. Według późniejszej tradycji chrześcijańskiej Joachim i Anna, rodzice Maryi, mieli w Cippori swój dom. Dlatego też po stronie «ich domu» w zachodniej części *acropolis* wzniesiono kościół krzyżowcowy pod wezwaniem św. Anny i Joachima (E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 27). W wiekach średnich wiercono, że tutaj urodziły się zarówno Maryja, jak i jej matka, Anna. Apokryficzna *Historia Józefa Cieśli* opowiada o śmierci Józefa i jego pogrzebie w Nazarecie.

³⁹ Zob. M.P. Silas, ed., *Nazareth*, 21-22. 24.

⁴⁰ W jednym z grobów (*Grób Lachama*) z okresu rzymskiego znajdowały się lampy i garnki należące do jego pogrzebowego wyposażenia (Silas, 57).

⁴¹ Cmentarz z I w. po n.Chr. z rzymskimi grobami odkryto w podziemiach Konwentu Panien Nazaretanek.

⁴² Największa część wioski, która została odkryta po dzień dzisiejszy, jest zlokalizowana przy fundamentach Bazyliki Zwiastowania i po drugiej stronie jej północnej ściany (Silas, 24).

dopodobnie nie wszystkie mieszkania je posiadały. W grotach znajdowały się też silosy o kształcie gruszki, cięte w skale, w których magazynowano różne rodzaje ziarna zbóż lub też inne produkty. Niewielkie okrągłe otwory wydrążone w rogach skały oraz istnienie żłobów wskazują, że grot używano, przynajmniej przez pewien okres czasu, również jako stajni dla zwierząt.

Grota mieszkalna Józefa była usytuowana w najbardziej ku południowi wysuniętej części wioski, jednak poczynając od XVII w. jedną z jaskiń w części skierowanej najbardziej na północ identyfikowano jako warsztat Józefa. Nazaret, jakkolwiek był małą wioską, posiadał własną synagogę⁴³, jednakże jej lokalizacja jest wciąż nieznana.

Ponieważ w Nazarecie odkopano około 30 grot, które służyły jako mieszkania w I w. po n.Chr., przyjmuje się, że w tym czasie żyło tu ok. 30 rodzin, tzn. ok. 150 osób. Była to zatem bardzo niewielka wioska, prawdopodobnie bez większych perspektyw na bogatą przyszłość jej mieszkańców. Nic dziwnego, że Nazarejczycy szukali zajęcia w sąsiednich miejscowościach. Najbliższą i zarazem największą było oczywiście Sefforis⁴⁴. Można zatem przypuszczać, że również Józef pracował w tym mieście, chodząc tam każdego dnia i być może zabierając ze sobą małego Jezusa.

3. POWIĄZANIA I EWENTUALNE WPLYWY NA NAUCZANIE JEZUSA

Przez prawie trzy dekady od narodzenia Jezusa Cippori funkcjonowało jako stolica Galilei oraz Perei – wielkiego terytorium na wschód od rzeki Jordan. Bliskość satelickiej osady, Nazaretu, sprawiała, że kontakt między Nazaretem a tym wpływowym centrum miejskim był dogodny i naturalny. Cippori było w tym czasie największym i najpiękniejszym miastem Galilei, «drugim zaraz po Jerozolimie pod względem ważności w całej Palestynie»⁴⁵. Jego wpływ odczuwali z pewnością zarówno mieszkańcy Nazaretu, jak i innych satelickich miejscowości.

Ewangelie, podając jedynie fragmentaryczne relacje z życia i nauczania Jezusa, nie odnotowują żadnej Jego wizyty w Sefforis. Z Ewangelii Łukasza (13,31) wiadomo, że kiedy Jezus stał się wpływowym przywódcą religijnym, Herod szukał okazji, aby go zgładzić. Sefforis zatem nie byłoby bezpiecznym miejscem dla przepowiadania Królestwa Bożego. Z drugiej jednak strony Ewangelie mówią o wędrowaniu Jezusa poprzez wszystkie miasteczka i wsie Galilei i aż po Fenicję, rejony Cezarei Filipowej i greckie miasta Dekapolu, jak również poprzez Samarię aż do Jerozolimy w Judei. Trudno byłoby zatem uwierzyć, że Jezus wzrastał patrząc na Sefforis i nigdy nie odwiedził stolicy czy też nigdy nie spotkał ludzi tam żyjących i pracujących. Nawet okazyjne kontakty ze stolicą dałyby Jezusowi bezpośrednią wiedzę na temat rozplano-

⁴³ Owa synagoga, do której Jezus uczęszczał, była rzekomo pokazana pątnicze z Piacency (Italia – VI w.) (zob. J. Murphy-O'Connor, *Nazareth*, 383; M.P. Silas, 76).

⁴⁴ Odległość pomiędzy Nazaretem a Cippori wynosiła tylko jedną godzinę drogi pieszo.

⁴⁵ L. Watermann, *Preliminary Report*, s. V.

wania grecko-rzymskiego miasta, jego kształtu architektonicznego i sofistycznej technologii inżynierskiej, podobnie zresztą jak i na temat jego kosmopolitycznych mieszkańców.

Jezus obracał się w kulturze galilejskiej znacznie bardziej miejskiej i złożonej niż dotychczas uważano. Posiadał znajomość zarówno polityki królów, rządów Antipasa, stylu życia poborców podatkowych, bogatych właścicieli ziemskich i ubogich wieśniaków, jak również aktorów teatralnych:

Budowanie wpływowej rzymskiej stolicy tak blisko Jezusowego domu w Nazarecie przededefiniuje zajęcie cieśli w centralnej Galilei. Aby wzniesć nową stolicę Heroda Antipasa, liczni doświadczeni robotnicy z otaczających miasteczek i wiosek przybyli do Sefforis i znaleźli zatrudnienie. Byli wśród nich z pewnością i rzemieślnicy z Nazaretu⁴⁶. Józef i Jezus wiedzieli o budowie nowej stolicy i musieli znać rzemieślników i innych robotników zatrudnionych na tym miejscu⁴⁷.

Jednym z miejsc, gdzie Jezus mógł znaleźć zatrudnienie był, według Richarda A. Bateya, konstruowany przez Antipasa nowy, piękny teatr w Sefforis. Był on najnowszym i najbliższym zarazem Nazaretu. Jednakże aktualne datowanie teatru rzymskiego w Sefforis wskazuje, że zbudowano go najwcześniej w II poł. I w. po n.Chr. A to oznacza, że Jezus nie mógł uczestniczyć ani w budowaniu teatru, ani w przedstawieniach tam odgrywanych⁴⁸.

Jeżeli zatem Jezus nie był w teatrze w Cippori, gdyż ten nie został jeszcze zbudowany, to istniało jednak szereg innych teatrów na obszarze, po którym Jezus wędrował. Niemal 10 lat przed narodzeniem Antipasa, jego ojciec, Herod Wielki, pobudował luksusowy teatr w Jerozolimie w ramach przygotowań do celebrowania zawodów w Akcjum w roku 28 przed n.Chr. Tymi uroczystościami chciał on uczcić zwycięstwo Oktawiusza nad Antoniuszem i Kleopa-

⁴⁶ Decyzja Heroda Antipasa «prawdopodobnie pociągnęła rzemieślnika Józefa, aby osiedlić się w leżącym w pobliżu Nazaretu (Mt 2,21-23); projekt dostarczyłby pracy na wiele lat» (J. Murphy-O'Connor, *Sepphoris*, 411).

⁴⁷ R.A. Batey, *Sepphoris*, 55. Według Shirley J. Case, *jest wielce prawdopodobne, że „cieśla” w odniesieniu do Jezusa nie oznaczał zwykłego robotnika pracującego w drewnie, lecz tego, który generalnie trudnił się budownictwem. To z kolei nie wymaga śmiałego lotu wyobraźni, aby odmalować młodzieńczego Jezusa szukającego i znajdującego zatrudnienie w sąsiednim mieście, Sefforis. Lecz czy on rzeczywiście pracował tam czy też nie, jego obecność w tym mieście przy różnych okazjach może być poddawana w wątpliwość tylko z wielką trudnością; a fakt takich kontaktów podczas formacyjnych lat jego młodzieńczego wieku może wyjaśnić postawy i opinie, które ujawniają się wyraźnie podczas jego działalności publicznej (Jezus. A New Biography, 205-206; ID., *Jesus and Sepphoris*, 18). Tego samego zdania jest Murphy-O'Connor: «Ewangelie identyfikują Józefa po prostu jako „robotnika” (Mt 13,55), niekoniecznie jako „robotnika w drewnie” czy „cieślę”; mógł być kowalem albo kamieniarzem. Byłoby prawdopodobnie bardziej realistyczne myśleć w kategoriach wiejskiego budowniczego zdanego do wszelkich prac (Nazareth, 382; zob. też Bauer 1613.*

⁴⁸ Lecz nawet jeżeli teatr ten został zbudowany w czasach Jezusa (stosownie do opinii J. Murphy-O'Connora), to ciągle pozostaje aktualne pytanie, czy Jezus w ogóle chodził do teatru, który generalnie – w oczach religijnych Żydów – miał złą renomę (por. np. opinie rabinów o teatrze. Jakkolwiek opinie te pochodzą z II-III w. po n.Chr., to z pewnością odzwierciedlają one wcześniejsze wartościowania).

trą⁴⁹. Według Łk 2,41-42, kiedy Jezus miał 12 lat, towarzyszył swoim rodzicom «jak zwykle» podczas ich corocznej pielgrzymki do Jerozolimy na święto Paschy. Jest zatem całkiem możliwe, iż w czasie tych wypraw Jezus zapoznał się, przynajmniej pobieżnie, także z teatrem. Herod Wielki wznosił również teatr przy swoim pałacu zimowym w Jericho oraz drugi, w ufortyfikowanej Samarii, której zmienił nazwę na Sebaste⁵⁰. Ewangelie opowiadają, iż Jezus podczas swojej krótkiej działalności publicznej przebywał zarówno w Jericho, jak i w Samarii (Mk 10,46; Jn 4,3-6), znajdowały się one bowiem na dwu głównych szlakach pielgrzymich pomiędzy Galileą a Jerozolimą. Herod pobrał teatr w swoim mieście portowym Caesarea Maritima, a nawet w Sydonie na północ od swego królestwa jako znak przyjaźni wobec sąsiedniego narodu. Wiadomo zaś, że Jezus wędrował także w rejony Tyru i Sydonu (Mk 7,24.31; Mt 15,21). A zatem, nawet jeżeli Jezus nie widział teatru w Cippori, ponieważ ten nie był jeszcze pobudowany, to miał wiele innych możliwości, by ujrzeć teatry rzymskie i zapoznać się z ich repertuarem.

Repertuar teatralny w świecie rzymskim, a potem także w Cippori, nie zawierał klasycznej komedii, tragedii i satyry:

Były one zastąpione przez przedstawienia pogodniejszego i lżejszego kalibru, takie jak mim, pantomima czy farsa atellańska⁵¹. Tematy wykorzystywane w mimie czerpano z życia codziennego. Były one przedstawiane przez więcej niż jednego aktora. Ruch, taniec, mimika i sztuczki klauna były głównymi cechami tych przedstawień. Tematy zaś historyczne i mitologiczne cechowały pantomimę, w której jeden aktor odgrywał wszystkie role. Te przedstawienia charakteryzował taniec z towarzyszeniem chóru i muzyki. Farsa atellańska prezentowała krótkie i zabawne skecze, w których pojawiały się stałe charaktery – klaun, głupiec, żarłok, starzec, wariat, itp.⁵²

Można powiedzieć, że przedstawienia w teatrze rzymskim ukazywały styl życia powierzchowny, hedonistyczny, a nade wszystko, bałwochwalczy – całkowicie przeciwny żydowskiemu *modus vivendi*.

Cudzoziemski charakter teatru, a zwłaszcza przedstawień mimicznych, które niekiedy nawet nosiły ślady antysemityzmu, był przedmiotem dyskusji pomiędzy mędrkami, którzy kategorycznie zabraniali obecności w teatrze i uczestniczenia w jego działalności kulturalnej. Dla nich teatr wyrażał istotną różnicę między kulturą grecko-rzymską a żydowską. Istnienie teatru w mieście żydowskim było symbolem pogaństwa. Takie odczuwanie zostało wyrażone szeregiem razy w literaturze talmudycznej:

Rabbi Szymon ben Paci pytał: „Co oznacza to, co powiedziano? – ‘Błogosławiony jest ten człowiek, który nie postępuje według rady bezbożnego ani nie stoi na drodze grzesznika, ani nie siedzi na miejscu szy-

⁴⁹ F. Josephus, *Jewish Antiquities*, 15,268.

⁵⁰ Greckie tłumaczenie łacińskiego słowa *augustus*.

⁵¹ Nazwa jest zaczerpnięta od miasta Atella w Kampanii na południu Włoch, gdzie narodziła się ta farsa jako wiejska, improwizowana komedia (*fabula Atellana*) (EB 2, 827 [Atella]).

⁵² E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 19; *Zippori National Park*, 1996.

dercy (Psalm 1,1)' – to oznacza: błogosławiony jest ten człowiek, który nie chodzi do teatru ani do cyrków bałwochwalców"⁵³

albo:

narody tego świata, kiedy dajesz im czas wolny, jedzą i piją, i upijają się, i idą do swoich teatrów i cyrków wywołując twój gniew. Lecz taka jest droga Izraela: kiedy dajesz im czas wolny, oni jedzą i piją, i zabawiają się, i idą do synagog i akademii (*batei midrash*), i modlą się...⁵⁴.

Wydaje się, że tego typu wypowiedzi winny były być kierowane wyłącznie do Żydów w obcych miastach, gdzie istniała zakrojona na szeroką skalę działalność teatralna. Obecność teatru w Cippori wskazuje, że to rabinackie zatroskanie odnosiło się także do lokalnego problemu.

Z teatrem i jego środowiskiem jest związany grecki termin ὑποκριτής, *hypokritēs*, występujący na wielu kartach Ewangelii.

Najbardziej naturalne wyjaśnienie używania przez Jezusa terminu *hypokrites* („aktor sceniczny”) w krytyce religijnych przywódców jemu współczesnych (np. Mk 7,6) jest to, że ucześnieł on do tego teatru [w Sefforis], najbliższego Nazaretu. Słowo, które nie posiada semickiego odpowiednika, nie stało by się [inaczej] częścią słownictwa wiejskiego rzemieślnika⁵⁵.

Joseph A. Fitzmyer uważa jednak, iż

Marek i Mateusz bez wątpienia włożyli w usta Jezusa obraźliwy grecki termin, którego oni i im współcześni zaczęli już używać w odniesieniu do swoich żydowskich oponentów. Na podstawie takiego świadectwa nie możemy wyciągać wniosku, iż sam Jezus rzeczywiście używał greckiego terminu „hipokryta (-ci)” wobec faryzeuszcy czy kogokolwiek jeszcze innego⁵⁶.

W każdym razie, ponieważ słowo to pojawia się w Ewangeliach jako termin przypisywany Jezusowi oraz ponieważ nie mamy przekonujących argumentów, iż On nie używał go, byłoby rzeczą wskazaną spojrzeć na kontekst nauczania Jezusowego zawierającego ten termin.

Klasyczny termin grecki *hypokritēs* pierwotnie znaczył «aktor w grze», aktor sceniczny, ten, kto odgrywa rolę lub udaje⁵⁷. Odpowiadające słowo aramejskie oznacza «osobę świecką». Może także określać osobę, która praktykowała oszustwo⁵⁸. Występując 17 x w NT, termin *hypokritēs* pojawia się wyłącznie w wypowiedziach Jezusa zebranych w ewangeliach synoptycznych. Jezus używa obrazu aktora, aby krytykować tych, których religijność jest bardziej formą zewnętrznego pokazania się niż wewnętrzną wiernością Bogu:

Słowo... oznaczało aktora, a następnie tego, kto odgrywał rolę lub działał na sposób fałszywy w życiu publicznym; tutaj (Mt 6,2) jest użyty o ludziach, którzy chcą uchodzić za pobożnych i dlatego pomagają po-

⁵³ b. AZ 18b.

⁵⁴ Cytowane za E. Netzer – Z. Weiss, *Zippori*, 19.

⁵⁵ J. Murphy-O'Connor, *Sepphoris*, 413.

⁵⁶ J.A. Fitzmyer, «Did Jesus Speak Greek?», 63. Termin *hypokritēs* nigdy nie pojawia się w Ewangelii Janowej, u Łukasza natomiast jest użyty w odniesieniu do „tłumów” i przełożonego synagogi (Łk 12,56; 13,15).

⁵⁷ Por. Bauer 1684 [ὑποκριτής].

⁵⁸ R.A. Batey, *Jesus and the Theater*, 563-564.

trzebującym nie ze względu na wielkoduszne współczucie, lecz ze względu na egoistyczne pragnienie, by zdobyć ludzkie pochwały⁵⁹.

Z dobrego czynu, który winien być spełniony w skrytości, czynią oni publiczne widowisko z siebie samymi jako dyrektorem, producentem i gwiazdą, skłaniając się przed oklaskami gawiedzi. Hipokryzja jest rozdarciem wewnątrz osoby religijnej między pokazaniem się na zewnątrz a rzeczywistością wewnętrzną⁶⁰.

Stale powracający obraz hipokryty pojawia się w Kazaniu na Górze: *Kiedy się modlicie, nie bądźcie jak owi υποκριται, którzy uwielbiają modlić się stojąc w synagogach i na rogach placów w tym celu, aby ich ludzie widzieli (Mt 6,5).*

To publiczne okazywanie pobożności przez niektórych współwyznawców Żydów jest tak przemyślane, aby zrobić wrażenie na obserwujących. Niczym aktorzy powtarzający swoje teksty na scenie z wystudowanymi gestami i skłonami, ludzie ci recytowali swoje modlitwy po prostu po to, by być widzianymi⁶¹.

Dalej, kiedy uczniowie Jezusa udzielają jałmużny albo też składają łaskawe dary, nie powinni szukać szacunku i publicznego uznania przez dęcie na rogu w synagodze czy na ulicach – niczym aktor, którego efektowne wejście na scenę jest ogłaszane fanfarą trąbki: *Kiedy dajesz jałmużnę, nie trąb przed sobą, tak jak to czynią w synagogach i na ulicach owi υποκριται, w tym celu, aby ich ludzie chwalili (Mt 6,2). Granie na trąbce jest prawdopodobnie zaczerpnięte z tego faktu, iż dęto w rogi baranie i rozdawano jałmużny w trakcie jesiennych publicznych postów o deszcz⁶². Łaskawe dary winny być składane w skrytości, tak aby lewa ręka nie wiedziała, «co czyni prawa..., a Ojciec twój, który widzi w ukryciu, odda tobie» (Mt 6,3-4).*

Powszechnym również zwyczajem było

podczas postu religijnego, jako wyraz smutku albo żalu z powodu grzechów, przywdziewać wór, rozrywać swoje ubranie i sypać popiół na głowę. Taki wygląd, któremu towarzyszyła wyciągnięta i ponura twarz, był wyraźnym znakiem postu. Wydaje się, iż zachodzi tu podobieństwo z aktorem w tragedii, który zmienia wygląd swej twarzy, aby przedstawić w sposób udratyzowany agonię swego bohatera. W teatrach prowincji rzymskich aktorzy albo mimowie często preferowali makijaż nad udratyzowane maski, ponieważ zezwalał on na większą plastyczność w wyrazie twarzy przy przedstawianiu bohaterów. Subtelne niuanse mogły być przekazane przez skrzywienie ust albo spojrzenie ukradkiem⁶³.

Stąd też w Ewangelii możemy usłyszeć słowa Jezusa: *Kiedy zaś pościecie,*

⁵⁹ F.V. Filson, *A Commentary on the Gospel According to St. Matthew*, 63.

⁶⁰ J.P. Meier, *Matthew*, 58. Pewien rabbi z II w. zauważył kwaśno, iż «w świecie jest dziecię porcji hipokryzji, z tego dziewięć w Jerozolimie» (Sh.E. Johnson, *The Gospel According to Matthew*, 306).

⁶¹ R.A. Batey, *Sepphoris*, 62.

⁶² J.P. Lewis, *Gospel According to Matthew, Part I*, 98-99. Rabbi Halafta z I w. ustanowił jako zwyczaj religijny w Sefforis – miejscu zamieszkania wpływowych rodzin kapłańskich – iż dęto w róg barani albo grano na trąbce po błogosławieństwach (b. RHSh 27a oraz Taan 16b).

⁶³ R.A. Batey, *Sepphoris*, 62; M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*, 161.

nie bądźcie ponurzy jak owi *ὕποκριται*. Zniekształcają bowiem swoje oblicza, aby pokazać się ludziom, że poszczą (Mt 6,16).

W wielu przypowieściach i wypowiedziach przypisywanych Jezusowi w Ewangeliach mamy odniesienia do królów. Czy Jezusowe rozumienie królestwa ukształtowało się pod wpływem znajomości polityki Antipasa i jego władzy w pobliskim Sefforis? Prawdopodobnie tak. «Królewskie przypowieści» ukazują Jezusa jako tego, którego horyzonty kulturowe są znacznie szersze niż tych z zapadłej galilejskiej wioski. Obraz króla wskazuje stale na koncepcję królewskiej zwierzchności nad swoimi poddanymi... Takie rozumienie królowania może całkiem dobrze odzwierciedlać świadomość władzy sprawowanej przez Antipasa z Sefforis i Tiberiady. Desygnowanie Antipasa na króla albo tetrarchę przyszło bezpośrednio z Rzymu. Reprezentował on na swoich terytoriach szeroki zakres panowania imperium. Jezus umiejętnie wykorzystuje figurę króla jako niekwestionowanego autorytetu, aby wskazać na zwierzchność Boga nad stworzeniem i aby skonfrontować swych uczniów z powagą życia we wschodzącym królestwie Bożym⁶⁴.

W nauczaniu Jezusowym możemy znaleźć aluzje do luksusu dworu herodowego, który był niemal legendarny. Herod Wielki pobudował pałace w Jerozolimie i w Jericho, w fortecach na Masadzie, w Herodionie, w Alexandrium i Macheronie, Antipas natomiast wznosił królewskie pałace zarówno w Sefforis, jak i w Tiberiadzie. Wszyscy poddani o tym wiedzieli i niemal wszyscy mogli je ujrzeć. Dlaczego zatem Jezus nie? Nadto jedną z uczennic Jezusa była Joanna, żona ministra finansów Antipasa, Chuzy. Szła ona za Jezusem po Galilei w towarzystwie paru innych kobiet, pokrywając wspólnie koszty Jego posługiwania (Łk 8,3). Joanna była zapewne tą osobą, która mogła opowiedzieć Jezusowi o splendorze, w którym żył Antipas i jego dworscy urzędnicy, co z pewnością stało w ostrym kontraście z warunkami życia wieśniaków na wsi. Być może aluzję do tej bez troski i zbytku, charakteryzujących antipasowy dwór, znajdujemy u Mt 11,2-8. Jan Chrzciciel przebywając w więzieniu posłał dwu spośród swoich uczniów, aby spytali Jezusa, czy to On jest tym, którego zapowiadali prorocy. Po ich odejściu Jezus zwrócił się z pytaniem do tłumów, kogo oni wyszli zobaczyć na pustkowiu: *człowieka przybranego w jedwabie? Oto ci, którzy noszą jedwabie, są w pałacach królewskich! (Mt 11,8); oto ci, którzy noszą szaty wykwinne i zbytkowne, żyją w komnatach królewskich! (Łk 7,25).*

Jest jeszcze inna przypowieść związana ze znajomością królewskich zwyczajów. Oto król postanowił rozliczyć się ze swoimi dłużnikami. Pewien człowiek przyprowadzony przed jego oblicze winien był mu sumę 10.000 talentów, co w dzisiejszej twardej walucie odpowiadałoby wartości milionów dolarów⁶⁵. Człowiek ten nie miał oczywiście żadnej możliwości spłacenia go kiedykolwiek. Król zatem rozkazał sprzedać go wraz z jego żoną, dziećmi i całym majątkiem, stosownie do praktyki prawnej znanej z Wj 22,1-2⁶⁶, lecz następnie, tknięty litością, darował mu cały ten ogromny dług.

⁶⁴ R.A. Batey, *Sepphoris*, 59; zob. Mt 18,23-35; 22,1-14; 25,31-46.

⁶⁵ Józef Flaviusz podaje, iż łączny dochód Antipasa z Galilei i Pctei wynosił rocznie 200 talentów (*Jewish Antiquities*, 17,318).

⁶⁶ Por. Am 2,6; 8,6; Ne 5,4-5.

W innej opowieści Jezus pytał, jaki król planując wojnę przeciwko innemu królowi, nie zasięgnąłby wpieryw rady swoich dowódców wojskowych, aby ustalić, czy z 10.000 żołnierzy mógłby odeprzeć atak 20.000? Jeżeli jego własna armia jest niewystarczająca i w związku z tym klęska jest prawdopodobna, król negocjowałby raczej warunki pokoju (Łk 14,31-32). Ta przypowieść może być odniesiona do Antipasa, który skrupulatnie zabiegał o swoją militarną siłę. Wiadomo, iż strategicznie ważne położenie Galilei i Perei czyniło z nich strefę buforową między Rzymem z jednej strony a imperium Partów i królestwem Nabatejczyków z drugiej. Z pewnością Antipas starał się wzmocnić swoje panowanie przy pomocy silnej i skutecznej armii. Gdy Aretas, król Nabatejczyków, rozgromił armię Antipasa jesienią 36 roku, klęska została spowodowana bardziej zdradą niż słabością. Militarne siła Antipasa była tak imponująca, iż Agrippa, jego przyrodni brat, oskarżył go skutecznie przed rzymskim imperatorem o planowanie rebelii. Antipas przyznał, że zgromadził ogromny zapas broni, za co w konsekwencji został zesłany na wygnanie⁶⁷.

Kolejną kwestią, której warto dotknąć, jest sprawa języka mieszkańców Galilei, a w związku z tym, i Jezusa. W Ewangeliach czytamy, iż Jezus przechodził przez terytorium Dekapolu na wschód od Morza Galilejskiego (Mk 7,31). Mateusz dodaje, iż ludność Dekapolu stanowiła część owych tłumów, które szły za Jezusem i słuchały Kazania na Górze (4,25). Mieszkańcy tych dziesięciu miast greckich rozmawiali oczywiście po grecku. Również do nich Jezus kierował swoje przesłanie. Prawdopodobnie więc Jezus rozmawiał po grecku równie dobrze jak po aramejsku. Według zdania Josepha A. Fitzmyera, *Jezus może być przykładem trójjęzycznego palestyńskiego Żyda, zdolnego czytać przynajmniej trochę po hebrajsku i rozmawiać nieco po grecku, który normalnie używał aramejskiego jako swego zasadniczego języka*⁶⁸. Główną tego przyczyną jest jego galilejskie pochodzenie:

U Mt 4,15 obszar ten jest określony jako „Galilea pogan”. Wzrastając i mieszkając na tym obszarze, Jezus musiał mówić nieco po grecku. Nazaret był nie więcej niż o godzinę marszu od Sefforis i w bliskości innych miast Dekapolu. Tiberiada, nad Morzem Galilejskim, została zbudowana przez Heroda Antipasa; również tamtejsza ludność była znacznie bardziej dwujęzyczna niż w Jerozolimie. Pochodząc z takiego obszaru Jezus bez wątplenia dzieliłby to podwójne językowe dziedzictwo. Wychowany w terenie, gdzie liczni mieszkańcy byli mówiącymi po grecku poganami, Jezus, «cieśla» (*tektōn*, Mk 6,3), podobnie jak Józef, jego przybrany ojciec (Mt 13,55), musieliby handlować z nimi po grecku. Jezus nie był niewykształconym wieśniakiem i nie pochodził z najniższej warstwy społeczeństwa palestyńskiego; był uzdolnionym rzemieślnikiem... Mógłby swobodnie prowadzić interesy po grecku z poganami w Nazarecie i w sąsiednim Sefforis. Jego przypowieści ujawniają, iż był obeznany z palestyńskim handlem i sposobem zarządzania. Jego uczniowie, szczególnie rybacy: Szymon, Andrzej, Jakub i Jan, musieliby

⁶⁷ F. Josephus, *Jewish Antiquities*, 18,252.

⁶⁸ J.A. Fitzmyer, *Did Jesus Speak Greek?*, 63.

również prowadzić swój handel rybny po grecku z pogańskimi klientami. A zatem Jezus niemal z całą pewnością rozmawiał trochę po grecku⁶⁹.

Studiowanie tekstu greckiego Ewangelii doprowadziło nawet niektórych naukowców do wniosku, iż szereg przypowieści zostało skomponowanych pierwotnie raczej po grecku niż po aramejsku⁷⁰.

W Ewangeljach możemy natknąć się na jeszcze jedną prawdopodobną aluzję do Sefforis: w Jezusowej wypowiedzi o mieście, które *położone na górze, nie może się ukryć* (Mt 5, 14). Pasuje to doskonale do Sefforis. Wzgórze, położone 6 km na północny-zachód od Nazaretu, było bardzo dobrze widoczne z każdego miejsca w sąsiedztwie. Być może więc ta topograficzna cecha Sefforis stała się pretekstem także dla tych słów Jezusa.

WNIOSKI

Podsumowując należy powiedzieć, że odkrycie Sefforis dostarcza znaczącej, nowej perspektywy dla rozumienia środowiska, w którym Jezus żył i obracał się, zarówno jako cieśla, jak i nauczyciel. Jezusowe rozumienie życia miejskiego było bardziej trafne niż to poprzednio wyobrażano. Uświadomienie sobie, że Jezus wzrastał w cieniu Sefforis, rzymskiego miasta stołecznego, rzuca nowe światło na Jego osobę i przepowiadanie – światło, które zmienia odbiór Jezusa jako prostego mieszkańca wsi z odległych wzgórz Galilei⁷¹:

Popularny obraz Jezusa jako mieszkańca wsi wzrastającego we względnej izolacji w małej wiosce liczącej 400 osób na odległych wzgórzach Galilei musi być zintegrowany z nowo odkrytym środowiskiem kwitnącej grecko-rzymskiej metropolii pyszniącej się ponad 30.000 mieszkańców – Żydów, Arabów, Greków i Rzymian⁷².

⁶⁹ J.A. Fitzmyer, *Did Jesus Speak Greek?*, 61.

⁷⁰ R.A. Batey, *Jesus and the Theatre*, 572, przyp. 2; R.W. Funk, *Parables and Presence*, 28. Odmiennej opinii prezentuje Barnabas Lindars: «Staranna analiza wypowiedzi pokazuje wciąż na nowo, iż hipoteza o aramejskim podłożu prowadzi do najbardziej przekonujących i wyjaśniających rezultatów» (*The Language in Which Jesus Taught*, 364. Por. J.A. Fitzmyer, *Did Jesus Speak Greek?*, 58-63).

⁷¹ Szereg później spisanych świadectw ukazuje nam nieco odmienny obraz członków rodziny z Nazaretu. Ich sytuacja społeczna nie była zbyt dobra: byli rolnikami, którzy utrzymywali się z codziennej ciężkiej pracy. Wiemy o tym od judochrześcijańskiego historyka, Heggisipa (II poł. II w.), wspominającego niektórych krewnych Jezusa przy okazji prześladowania za czasów imperatora Domitiana (81-96 po n. Chr.). Tekst ten jest cytowany przez innego historyka, Euzebiusza (IV w.) w jego dziele *Historia Ecclesiastica* (III 19.20,1-6): [*Cesarz Domitian*] *spytal ich, ile posiadłości i ile pieniędzy mają. Odpowiedzieli, że mają w sumie dziewięć tysięcy denarów, po połowie dla każdego z nich. Powiedzieli też, że nie mają tego w żywej gotówce, lecz że jest to wartość kawałka ziemi wielkości tylko trzydziestu dziewięciu plethrum^o. Zapłacili zaś podatek, mieszkali na tej ziemi i uprawiali ją sami. I pokazali mu swoje dłonie jako świadectwo ich własnej pracy, która spowodowała szorstkość ich ciał i mazole na ich dłoniach wywołane ich ciągłym znojem... Wówczas Domitian nie skazał ich wcale, lecz wydrwił jako osoby o nikłej wartości, pozwolił im iść i poprzez edykt położył kres prześladowaniom przeciwko Kościołowi. Oni zaś, skoro tylko zostali uwolnieni, stali się przywódcami we wspólnotach, ponieważ byli zarazem świadkami i krewnymi Pana* (*plethrum – właściwie: pl êthron, pl. pl êthra, grecka miara długości, 1 plethron = 35m = 100 stóp (El 23,115.118 [metrici, sistemi])).

⁷² R.A. Batey, *Sepphoris*, 52.

Świadomość tego pomaga nam również lepiej zrozumieć kontekst nauczania Jezusa, zdać sobie jeszcze raz sprawę z tego, jak głębokie istnieją związki między Jego słowami a współczesnym Mu stylem życia i jak głęboko to przesłanie o zbawieniu jest zanurzone w codzienną rzeczywistość i z niej obficie czerpie.

SKRÓTY

AZ	«Avoda Zara»
b.	Talmud Babiloński
BA	<i>Biblical Archaeologist</i>
BAR	<i>Biblical Archaeology Review</i>
Bauer	W. Bauer, <i>Griechisch-deutsches Wörterbuch</i> , Berlin-New York 1988 ⁶
BB	Baba Batra
Ber	Berakhot
ed.	<i>edidit, ediderunt</i>
EB	<i>Encyklopaedia Britannica</i>
EI	<i>Enciclopedia Italiana</i>
Er	«Eruvin
GenR	Genesis Rabba
Ibid.	<i>ibidem</i>
IEJ	<i>Israel Exploration Journal</i>
JBL	<i>Journal of Biblical Literature</i>
Kil	Kil'ayim
LCL	The Loeb Classical Library
m.	Miszna
Meg	Megilla
NTS	<i>New Testament Studies</i>
PesK	Pesiqta deRav Kahana
RHSh	Rosh HaShana
SLA	<i>Studies in Late Antiquity</i>
t.	Tosefta
Taan	Ta'anit
Ter	Terumot
y.	Talmud Jerozolimski
Yom	Yoma

SEPPHORIS, NAZARETH AND THE TEACHING OF JESUS

Summary

The excavations led in the summer 1930 by the American team and then resumed from the year 1985 by new archaeological expeditions revealed a very big complex of ruins of the ancient Zippori about 6 km northwest from Nazareth. The Jewish (and Roman-Greek city as well) with the mixed culture, laid so near from the small Galilean village Nazareth, had undoubtedly big influence on the style of life and mentality of this local village. Had it influenced also the youth of Jesus? The life of the Holy Fami-

ly? In what measure Jesus' later teaching was connected with this big urban center? The purpose of this paper was to collect and to present different opinions which one can find in several articles and books treating about the ancient capital of Galilee – Sepphoris, and to give answer to these questions.

The theme is presented in following parts: The topography and history of Zippori (1), The topography and history of Nazareth (2), and Connections and possible influences on Jesus' teaching (3). Concise conclusions summarize the whole presentation.

Sepphoris provides a new perspective for our understanding of the world, in which Jesus lived and worked. His understanding of urban life was more relevant than previously imagined. The realization that Jesus grew up in the shadow of Sepphoris, the Graeco-Roman big city, helps us to grasp the idea of the environment of Jesus' teaching. It helps us also to realize how deep are connections between his words and the contemporaneous style of life, how deep his message of salvation was immersed in the everyday reality and how abundantly it has taken from it.

Wojciech Michniewicz

BIBLIOGRAFIA

- Adan-Bayewitz, D. – Perlman, I., *The Local Trade of Sepphoris in the Roman Period*, IEJ 40 (1990) 153-172.
- Applebaum, S., *Jewish Urban Communities and Greek Influences, w Judea in Hellenistic and Roman Times*, SLA 40, Leiden 1989, 30-46.
- Batey, R.A., *Jesus and the Theatre*, NTS 30 (1984) 563-572. *Sepphoris – An Urban Portrait of Jesus*, BAR 18 (1992) 3, 50-62.
- Bieber, M., *The History of the Greek and Roman Theater*, Princeton 1961.
- Case, J.Sh., *Jesus and Sepphoris*, JBL 45 (1926) 14-22.
- Jesus. A New Biography*, Chicago 1927.
- Encyklopaedia Britannica*, t. 1-35, Edinburgh - London 1875⁹-1903¹⁰.
- Enciclopedia Italiana*, t. 1-36, Milano - Roma 1934-1947.
- Filson, F.V., *A Commentary on the Gospel According to St. Matthew*, New York 1960.
- Fitzmyer, J.A., *Did Jesus Speak Greek?*, BAR 18 (1982) 5, 58-63.
- Freyne, S., *Galilee from Alexander the Great to Hadrian, 324 BC to 135 CE*, Wilmington 1980.
- Funk, R.W., *Parables and Presence*, Philadelphia 1982.
- Goodman, M., *State and Society in Roman Galilee, AD 132-212*, Totowa N.J. 1983.
- Johnson, Sh.E., *The Gospel According to Matthew*, The Interpreter's Bible 7, New York 1951.
- Jones, A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971.
- Józef Flawiusz, *Jewish Antiquities*, (LCL 4-10), New York – London 1930-1981. *The Jewish War*, (LCL 2-3), New York 1927-1928. *The Life*, (LCL 1), New York 1926.
- Lewis, J.P., *Gospel According to Matthew. Part 1*, Austin TX 1976.

Lindars, B., *The Language in Which Jesus Taught*, Theology 86 (1983) 363-365.

Meier, J.P., *Matthew*, Wilmington 1980.

Meyers, E.M. – Netzer, E. – Meyers, C.L., *Sepphoris – „Ornament of All Galilee”*, BA 49 (1986) 4-19. *Sepphoris (Šippori), 1985 (I)* IEJ 35 (1985) 295-297. *Sepphoris (Šippori), 1986 (I) – Joint Sepphoris Project*, IEJ 37 (1987) 275-278. *Sepphoris (Šippori), 1987 and 1988*, IEJ 40 (1990), 219-222. *Sepphoris*, Winona Lake IN 1992.

Meyers, E.M. – Meyers, C.L. – Høglund, K.G., *Sepphoris (Šippori), 1993*, IEJ 44 (1994) 247-250. *Sepphoris (Šippori), 1994*, IEJ 45 (1995) 68-71.

Mosaic Masterpiece Dazzles Sepphoris Volunteers, BAR 14 (1988) 1, 30-33.

Murphy-O’Connor, J., *Nazareth, w The Holy Land. An Archaeological Guide*, Oxford – New York 1992, 379-383. *Sepphoris (Zippori)*, w *The Holy Land. An Archaeological Guide*, Oxford – New York 1992, 411-414.

Netzer, E., – Weiss, Z., *New Mosaic Art From Sepphoris*, BAR 18 (1992) 6, 36-43. *Sepphoris (Šippori), 1991-1992*, IEJ 43 (1993) 190-196. *Zippori*, Jerusalem 1994.

Silas, M.P., ed., *Nazareth*, Jerusalem 1995.

Strange, J.F. – Groh, D.E. – Longstaff, Th.R.W., *Excavations at Sepphoris: The Location and Identification of Shikhin, Part I*, IEJ 44 (1994) 216-227. *Excavations at Sepphoris: The Location and Identification of Shikhin, Part II*, IEJ 45 (1995) 171-187. *Sepphoris (Šippori), 1987*, IEJ 38 (1988) 188-190. *Sepphoris (Šippori), 1988*, IEJ 39 (1989) 104-106.

Strange, J.F. – Longstaff, Th.R.W., *Sepphoris (Šippori) – Survey 1984*, IEJ 34 (1984) 269-270. *Sepphoris (Šippori), 1983*, IEJ 34 (1984) 51-52. *Sepphoris (Šippori), 1985 (II)* IEJ 35 (1985) 297-299. *Sepphoris (Šippori), 1986 (II)*, IEJ 37 (1987) 278-280.

Watermann, L., *Preliminary Report of Michigan Excavations at Sepphoris, Palestine, in 1931*, Ann Arbor 1937.

Zippori National Park, ed. Israel National Parks Authority, Jerusalem 1996.